

Patapava, Vol'ha

**Моўны партрэт беларуса другой паловы XIX стагоддзя : ад
гетэрастэрэатыпа да аўтастэрэатыпа**

Opera Slavica. 2008, vol. 18, iss. 4, pp. 1-11

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116446>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

**МОЎНЫ ПАРТРЭТ БЕЛАРУСА ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX
СТАГОДДЗЯ:
АД ГЕТЭРАСТЭРЭАТЫПА ДА АЎТАСТЭРЭАТЫПА**

Вольга Патапава (Мінск)

This essay discusses ethnic autostereotype and heterostereotypes used in the Belarusian language in the latter half of 19th century. For research and reconstruction the system of ethno-stereotypes of Belarusian native speakers is used “The Dictionary of Belarusian Dialect” of I.I. Nosovich.

In the Belarusian language in the latter half of 19th century practically was not locked in component parts of the autostereotype of Belarusan. This is caused by above all, extra linguistic factors. However, conclusion about pattern in the collective self-portrait of Belarusan is possible after research his concept of members of other ethnic communities.

Гэты артыкул прысвечаны этнічным аўта- і гетэрастэрэатыпам, якія былі характэрныя для беларускай мовы другой паловы XIX стагоддзя. У артыкуле прааналізаваны асобныя этнастэрэатыпы, і зроблена спроба рэканструяваць сістэму этнастэрэатыпаў носьбітаў беларускай мовы на аснове даных “Словара беларускага наречця” І.І. Насовіча.

У беларускай мове другой паловы XIX стагоддзя практычна не фіксуюцца кампаненты аўтастэрэатыпаў беларусаў. Гэта, у першую чаргу, абумоўлена экстралінгвістычнымі фактарамі. Аднак пэўныя вывады пра калектыўны аўтапартрэт носьбітаў беларускай мовы можна зрабіць, прааналізаваўшы ўяўленні беларусаў пра прадстаўнікоў іншых этнічных суполак.

Моўны этнічны стэрэатып – гэта складанае, шматаспектнае ўтварэнне. У кожным этнічным стэрэатыпе можна выдзяліць адносна ўстойлівае ядро – комплекс уяўленняў пра знешні выгляд прадстаўнікоў дадзенага народа, пра яго гістарычную мінуласць, адметнасці ладу жыцця, і перыферыю, да якой адносяцца больш рухомыя ўяўленні адносна камунікатыўных і маральных якасцей прадстаўнікоў гэтай этнічнай суполкі. Пераменлівасць ацэнак гэтых якасцей цесна звязана з пераменлівай сітуацыяй у міжнацыянальных зносінах. Змест этнічнага стэрэатыпа альбо яго прыватных аспектаў не заўсёды адэкватны рэчаіснасці. Этнічныя стэрэатыпы адначасова могуць адлюстроўваць прошлы і сённяшні, пазітыўны альбо негатыўны досвед міжнацыянальных кантактаў.

Даследчыкі выдзяляюць у структуры стэрэатыпа розныя кампаненты. У. Жыдэк-Беднарчук называе гэтыя кампаненты “цэнтрамі зацікаўленасцей” (“centry zainteresowań”)¹ і прапануе дастаткова падрабязную іх дыферэнцыяцыю, вылучаючы наступныя: 1) цела чалавека; 2) здароўе і хваробы; 3) адзенне; 4) дом і інтэр’ер; 5) сям’я; 6) вуліца; 7) ежа і напоі; 8) кухня і сервіроўка стала; 9) школа, навука, адукацыя; 10) горад; 11) жывёлы; 12) праца, прафесія; 13) спорт; 14) культурнае жыццё, забава; 15) расліны; 16) накупы; 17) міжасобасныя адносіны; 18) асабістыя даныя; 19) клімат, надвор’е; 20) звычаі; 21) грошы; 22) палітыка і гісторыя. На тое, наколькі поўна кожны з гэтых цэнтраў адлюстраваны ў канкрэтным стэрэатыпе, уплывае, па-першае, тып і аб’ём тэкстаў, якія разглядаюцца, а па-другое, ступень блізкасці (культурнай альбо геаграфічнай) паміж этнічнымі групамі – аб’ектам і суб’ектам стэрэатыпізацыі.

У сваёй працы мы прытрымліваемся структуры этнастэрэатыпа, якую прапанавала польская даследчыца А. Нявяра². Пры гэтым падыходзе ў структуры моўнага этнастэрэатыпа выдзяляюць некалькі найбольш агульных тэматычных сфер-аспектаў: 1) фізічны, які тычыцца знешняга выгляду прадстаўнікоў этнічнай суполкі (знешнасць, фізічная сіла, рост, колер вачэй, валасоў і пад.); 2) інтэлектуальна-псіхалагічны (рысы характару, здольнасці, асаблівасці паводзін); 3) эканамічны (спосабы вядзення гаспадаркі); 4) грамадска-палітычны (пазіцыя ў грамадстве, адносіны паміж этнічнымі суполкамі); 5) рэлігійны (веравызнанне, стаўленне да пытанняў веры); 6) культура-на-побытавы (звычаі, мова, адукацыя, кухня, традыцыйнае адзенне і пад.).

Калі казаць пра **этнічныя аўтастэрэатыпы** (ЭАС), г.зн. уяўленні этнічнай суполкі пра тыповыя якасці, уласцівыя ўсім членам гэтай суполкі, то тут назіраецца большая ступень устойлівасці, што абумоўлена ў першую чаргу тым, што ЭАС з’яўляецца адным з асноўных складнікаў таго, што прынята называць “нацыянальнай ідэяй”. ЭАС у яўнай альбо скрытай форме заўсёды прысутнічае ў сістэме выхавання новага пакалення, бо ён з’яўляецца своеасаблівым стандартам, эталонам, які аб’ядноўвае нацыю. Яўны ЭАС непасрэдна называе тую ці іншую рысу характару альбо адметнасць знешнасці прадстаўніка этнічнай суполкі: *беларусы – талерантныя*. Нярэдка такія стэрэатыпныя ўяўленні фіксуюцца ў мове ў выглядзе адэтнанімічных дэрыватаў альбо ўстойлівых спалучэнняў: пол. *polskość*, рус. *русское гостеприимство*, чэш. *co Šech to muzikant*. Бывае, што такіх яўных адсылак да тых ці іншых рыс членаў этнічнай суполкі ў мове фіксуецца дастаткова шмат для таго, каб можна было аднавіць ЭАС на падставе толькі гэтых

¹ Żydek-Bednarczuk U. Struktura tekstu rozmowy potocznej. – Katowice, 1994, s. 126.

² Niewiara A. Wyobrażenia o narodach w pomietnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000.

моўных даных³. Скрытыя ЭАС часцей за ўсё зашыфраваны ў **этнічных гетэрастэрэатыпах** (ЭГС) – уяўленнях членаў адной этнічнай суполкі пра ўласцівасці характару і адметнасці знешняга выгляду іншай этнічнай суполкі. Як трапіна падмеціў Г.Д. Гачаў, “в работе познания главные элементы: Я и НЕ-Я, субъект и объект”⁴. Асабліва яркая гэта працяўляецца ў сістэме этнічных стэрэатыпаў – “МЫ и НЕ-МЫ. НЕМ-цы нужны – окружающие народы – для работы национальной рефлексии. В оттолкновении об ИХ качества, видные нам со стороны, получаем луч-ответ про себя. Через НЕ получаем ДА”⁵. Вельмі паказальны ў гэтым сэнсе ЭАС беларуса другой паловы XIX стагоддзя, які мы рэканструявалі паводле даных “Словаря белорусского наречия” І.І. Насовіча⁶ (далей – слоўнік І.І.Насовіча).

Уласна кажучы, ЭАС беларуса ў слоўніку І.І.Насовіча практычна не выражаны. Этнізм *Бѣлорусь* сустракаецца ў слоўніку толькі аднойчы ў тэксе аўтарскага каментарара да слоўнікавага артыкула *прелистовывать: я незабаве перелистую гету книжку (Говорится грамотными Бѣлоруссами)* (Н., 405). Напэўна, гэта звязана з тым, што беларуская нацыя ў другой палове XIX ст. яшчэ не сфармавалася, і прадстаўнікі беларускага народа не ўспрымалі сябе членамі пэўнай этнічнай суполкі. Затое існавалі ўстойлівыя ўяўленні пра жыхароў розных частак Беларусі, што знайшло сваё адлюстраванне ў прыказках і прымаўках: *Оршанцы вапенники, а Шкловцы гвозды* (Н., 43); *У Несвижи людзи хижы, солону товкуць, блины пекуць, сѣно смажуць, блины мажуць* (Н., 678) (лексема *хижый*, зафіксаваная У.І. Далем у заходніх губернях Расійскай Імперыі (г.зн. на тэрыторыі сучаснай Беларусі), мае значэнне ‘проворный, аккуратный, опрятный’ (Д., IV, 1234)⁷; *Ходзишь, якъ Ошмянский шляхциць, одну калошу выпусцивши, а другую обувши* (Н., 228)).

³ Гл., напр., пра аўтастэрэатып рускага ў XIX ст.: Потапова О.В. Некоторые аспекты исследования этностереотипов в “Словаре живого великорусского языка” В.И.Даля // Вестник БГУ. Сер 4. – 2003. – № 2. – С. 65–70.

⁴ Гачев Г.Д. Ипостаси болгарина. Алеко и Бай Ганю, или Как портрет убил художника. // Автопортрет славянина. – М.: Индрук, 1999. – С. 204.

⁵ Тамсама.

⁶ Насовіч І.І. [1870] Слоўнік беларускай мовы. – Мн.: БелЭн, 1983. Спасылка на крыніцу далей прыводзіцца ў тэксе ў круглых дужках (Н., 405) з указаннем нумара старонкі.

⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. / Под ред. И.А.Бодуэна де Куртэне. – СПб., 1903–1909. – Т. 1–4. У спасылцы рымскімі лічбамі абзначаны том, арабскімі – нумар калонкі, а не старонкі, што адпавядае нумарацыі, якая выкарыстана ў выданні.

У слоўніку І.І.Насовіча сустракаюцца таксама этнонімы *Литвинь* і *Литвякь*, аднак яны зафіксаваны толькі ў значэнні ‘літовец’: *Литвяки по нашему не говоруць* (Н., 269). Нідзе ў слоўніку не адзначаецца, што гэты этнонім мог таксама выкарыстоўвацца для абазначэння мясцовага беларускага насельніцтва. У значэнні ‘літовец’ лексема *литвинь* сустракаецца і ў складзе парэміі: *Литвинь, якъ линь. Посл.* (Н., 269) (лексема *лень* абазначае адзін з відаў прэснаводнай рыбы). Трэба адзначыць, што часам дастаткова складана дакладна інтэрпрэтаваць, у якім канкрэтна значэнні выкарыстаны этнонім. Як адзначыў У.А.Ніканаў: “даже одновременно один этноним у разных народов может обозначать совершенно разное”⁸, як, напрыклад, этнонімы *литвинь* і *литвякь* у рускай і беларускай мовах другой паловы XIX ст., якія маглі выкарыстоўвацца і для абазначэння беларусаў, і для абазначэння літоўцаў. Цікава, што побач з этнонімамі *белорус* і *литовец* у пералік нацыянальнасцей для Усерасійскага перапісу насельніцтва 2002 г.⁹ былі таксама ўключаны этнонімы *литвин* (с родным языком белорусским), *литвин* (с родным языком литовским), *литвяк* (с родным языком белорусским), *литвяк* (с родным языком литовским).

Нягледзячы на тое, што ў слоўніку І.І.Насовіча няма аніякіх указанняў на ўяўленні пра ўласны этнас, некаторыя высновы адносна ЭАС беларусаў таго часу можна зрабіць, прааналізаваўшы стэрэатыпныя ўяўленні пра прадстаўнікоў іншых этнічных суполак. У беларускай мове другой паловы XIX ст. у той ці іншай ступені адлюстраваліся іх стасункі з этнасамі, якія пражывалі ў непасрэднай блізкасці (яўрэі, цыгане), з этнасамі, што жылі (і жывуць дагэтуль) на тэрыторыях, якія мяжуюць з беларускімі землямі (палякі, рускія, украінцы) і з некаторымі іншымі (немцы, французы, галандцы).

Разгледзім кожны з гэтых стэрэатыпаў больш падрабозна.

1. Стэрэатып яўрэя

Носьбіты беларускай мовы другой паловы XIX ст. у штодзённым жыцці часта сутыкаліся з прадстаўнікамі яўрэйскага народа: менавіта па тэрыторыі Беларусі праходзіла ў той час мяжа аседласці. Адсюль – і адносіны да яўрэяў як да блізкіх суседзяў: у стэрэатыпе яўрэя ў носьбітаў беларускай мовы адлюстраваліся самыя дробныя дэталі побыту, а таксама рысы характару прадстаўнікоў гэтага этнасу. На долю этнонімаў *жидь* і *еврей* у слоўніку І.І.Насовіча прыпадае амаль 80%. Разам з гэтым этнонім *жидь* з’яў-

⁸ Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – С. 10.

⁹ Алфавитные перечни национальностей и языков для кодирования ответов на вопросы 7 и 9 форм К и Д и вопроса 6 формы В переписных листов Всероссийской переписи населения 2002 года. Утверждены Постановлением Госкомстата России от 02.09.2002 г., № 171. – М., 2002.

ляецца ядром самага развітага словаўтваральнага гнязда – 14 лексем (*жидь, жидовка, жидовчинка, жидзенаты, жидова, жидовинь, жидовицина, нѣмецко-жидовский* і інш.).

Самыя выразныя аспекты моўнага стэрэатыпа яўрэя ў носьбітаў беларускай мовы звязаны з прафесійнай дзейнасцю, тыповай для прадстаўнікоў гэтага народа, іх канфесійнай прыналежнасцю, а таксама з тыповым для іх ладам жыцця.

1.1. Інтэлектуальна-псіхалагічны аспект. Галоўная рыса характару яўрэяў, якую адзначаюць носьбіты беларускай мовы другой паловы XIX ст., звязана са сферай прафесійных інтарэсаў прадстаўнікоў гэтай этнічнай групы ў тыя часы. Часцей за ўсё яўрэі мелі справу з грашыма, займаючыся ліхварствам альбо трымаючы карчму, таму пра яўрэяў склалася ўяўленне як пра скупых людзей, і, на думку звычайных беларусаў, яўрэі – гэта, перш за ўсё, махляры і падманшчыкі: *Што жидь, то обакула (обманщикъ)* (Н., 344); *Што жидь, то круцель* (Н., 255). Прычым падманы гэтыя заўсёды звязваліся з гандлем, фінансамі і цалкам зразумелым імкненнем атрымаць прыбытак: *Жиды умѣюць обьехѣриваць, не углѣдзишь, якъ обьехѣруць нашего брата* (Н., 356); *Жиды любюць дзѣлаць обличванне* (Н., 348); *Жиды всѣгды враховываюць, стараюцца враховаць нашего брата* (Н., 70). У беларускай мове другой паловы XIX ст. з’явілася спецыяльная лексема са значэннем ‘яўрэй-падманшчык’: *жидзюгань – плутоватый Еврей. Жидзюгань скруцивь мнѣ гроши* (Н., 156), а таксама адэтнанімічны дэрыват, у значэнні якога зафіксавалася ўяўленне пра тыповыя паводзіны прадстаўнікоў гэтай этнічнай суполкі: *жидзюга – плут имѣющий Еврейскіе ухватки. Не вѣр гетому жидзюгѣ* (Н., 156).

1.2. Рэлігійны аспект. Народная моўная свядомасць беларусаў не рэфлексавала, па меншай меры, паводле даных слоўніка І.І.Насовіча, над прынцыпамі і асновамі веры і рэлігійнага абраду. Для беларусаў іудзеі, перш за ўсё, – не хрысціяне, і адносіны да іх, а разам з гэтым і да ўсіх яўрэяў наогул, было такое ж негатыўнае, як да паганцаў і мусульман: *жиды безвѣрники* (Н., 19), параўнайце таксама: *Жиды не визнаваюць Христа* (Н., 82), *Жиды и татары уси пагане, вѣ Христа не вѣруюць* (Н., 435); *Жиды тыежъ басурманцы* (Н., 16); *выхрещенный изъ жидовъ, Турковъ* (Н., 100). Падобнае фіксуецца і ў слоўніку У.І.Даля, хаця і ў меншай колькасці кантэкстаў: *жидова поганая* (Д., III, 390); *поганецъ, бусурманъ, некрестъ, язычникъ, жидь, мусульманинъ и пр.* (Д., III, 389).

Часам яўрэі пераходзілі ў хрысціянскую веру: *Старые жиды не дужо выкрещиваюцца. Молодой жидъ скорѣй выкрещицца* (Н., 84). У тагачаснай беларускай мове існавалі нават спецыяльныя лексемны для абазначэння яўрэяў, якія прынялі хрысціянства – *выкрестъ, выкрестка* (Н., 84); *выхрестъ, выхрестка* (Н., 100); *новокценець, новокцѣнка* (Н., 341). Аднак

да такога пераходу з адной веры ў другую носьбіты беларускай мовы ставіліся з недаверам: *Жидъ николи щиро не выхрещивается; коли и выхрещица, не оставляецъ свойго шамбера* (Н., 100).

1.3. Культурна-побытавы аспект. Яўрэі для носьбіта беларускай мовы другой паловы XIX ст. – перш за ўсё людзі, якія займаюцца гандлем, ліхварствам: *Жидъ каждый квотникъ* (Н., 233); *Послѣдною свитчонку заставивъ у жиды на хлѣбѣ* (Н., 186); *жидъ крамочку поставивъ подлѣ свойго двора* (Н., 251). Пры гэтым яны пры любой нагодзе імкнуцца падмануць, аблічыць пакупніка: *Жидъ и не купиць и не продасць безъ обважivanja* (Н., 344); *Жиды нашу браццю вличваюць усѣгды* (Н., 60). У гэтым, на думку носьбітаў беларускай мовы, і трэба шукаць крыніцу багацця яўрэяў: *Жиды по карчмамъ сами наживаюцца, а нашего брата оголочаюць* (Н., 358); *Жиды оббираючи нашего брата, сами наживаются* (Н., 344).

У адносінах да матэрыяльнага стану яўрэяў у беларусаў адначасова існавалі два стэрэатыпы, якія выключваюць адзін адно: 1) яўрэі – багатыя людзі: *жидовка въ куны (шуба, мех) прибралася* (Н., 259); *У каждой жидовки дорогой земчугъ на шиши* (Н., 208); *Жидъ богато мумуровався* (Н., 466) і 2) яўрэі – бедныя. Гэта звязана з моцным сацыяльным расслаеннем унутры яўрэйскай суполкі. У сувязі з гэтым уяўленні пра знешні выгляд прадстаўнікоў гэтага этнасу значна адрозніваюцца: *Жидовка въ перлах хозиць* (Н., 412) і *Жидзюкъ – оборванецъ. Жидзюкомъ ходзишь* (Н., 156).

У адрозненні ад рускіх, для якіх яўрэі – гэта адукаваны народ, носьбіт працяглай традыцыі пісьменства: *евреи читають на выворотъ* (Д., I, 691); *жиды наopakъ читають* (Д., II, 1531); *жиды пишуть и читають наоборотъ, отъ правой къ левой* (Д., II, 1483), прадстаўнікі беларускага народа адзначаюць, хутчэй, вусную форму яўрэйскай мовы, незразумелай для іх: *Жидъ гыркнувъ нѣшто, да ѿ побѣгъ* (Н., 126); *закгеркацьца ‘заговориться долго, особенно на жидовско-нѣмецкомъ языкѣ, непонятномъ для простолюдиновъ’* (Н., 733). Такое ж тлумачэнне дзеяслова *гергетаць* прыводзіць і М.В. Шатэрнік: ‘гаварыць па-яўрэйску’ – *Сабраліся жыдэ ды давай нешта гяргетаць*¹⁰.

Звычайна яўрэі ўспрымаліся носьбітамі беларускай мовы як натоўп, вялікая колькасць людзей: *нѣшто жиды купами ходять* (Н., 259), якія да таго ж мітусяцца, бегаюць: *жидова тутъ нѣшто поскешкаласъ* (Н., 478); *нѣшто жиды повскопишились, бѣгаюць* (Н., 625); *жиды суторму (сумятицу) подняли* (Н., 625). Часта ў падобных кантэкстах сустракаюцца лексемы *жидъ/Еврей* і *дѣти*: *Жидова тутъ нѣшто поскешкаласъ и Дѣщи поскешкались на печи* (Н., 478); *смуродъ – собир. говорится презрит. на*

¹⁰ Шатэрнік М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны / Пад рэд. М.Я.Байкова і Б.І.Эпімаха-Шыпылы. – Менск: Выданьне Беларускае Акадэміі навук, 1929.

Евреевъ и дѣтей (Н., 596). Успрыманне яўрэяў як аднароднай масы людзей зафіксавана ў пераносным значэнні лексемы *кагаль*, якая першапачаткова была звязана толькі з жыццём яўрэйскай суполкі: *кагаль, еврейское духовное общество, еврейская школа и толпа вообще* (Н., 227), а таксама ў існаванні вялікай колькасці лексем са зборным значэннем, якія выкарыстоўваліся для абазначэння яўрэяў: *жидова* (Н., 13; 156; 478); *мордва – собир. шумное сборище, особенно Евреевъ* (Н., 289); *поганнѣ – сборище Евреевъ* (Н., 435) і пад. У вольных сінтаксічных спалучэннях часта пару этнонімам *жидъ/Еврей* складаюць дзеясловы са значэннем ‘абступіць з усіх бакоў’: *жидова опановала насъ* (Н., 364); *жиды отусюдыхъ пооточили насъ* (Н., 469); *жидова чортова опановала возъ* (Н., 156).

2. Стэрэатып цыгана

У слоўніку І.І.Насовіча этнонім *цыгань* займае другое месца па колькасці зафіксаваных у слоўніку адэтнанімічных дэрыватаў пасля этноніма *жидъ* (7 лексем). Парэміі з кампанентам *цыгань* паводле частотнасці таксама саступаюць толькі парэміям з кампанентам *жидъ*.

2.1. Фізічны аспект. Уяўленне пра цыганоў як пра людзей са смуглым колерам скуры зафіксавана ў адным з пераносных значэнняў самога этноніма *цыгань*: *цыгань перен. Загорѣвший, закоптѣлый, не могущійся* (Н., 691).

2.2. Інтэлектуальна-псіхалагічны аспект. У цэлым можна сказаць, што этнонім *цыгань* у носьбітаў беларускай мовы другой паловы XIX ст. мае выразную адмоўную канатацыю. Прадстаўнікам гэтай этнічнай групы прыпісваліся пэўныя негатыўныя рысы характару і асаблівасці паводзін. Найбольш устойлівай з’яўляецца характарыстыка цыганоў як надакучлівых папрашаек. Гэтая асаблівасць паводзін знайшла адлюстраванне ў фанетычных варыянтах семантычнага дэрывата этноніма *цыгань/цыгань*: *цыгань ‘попрошайка, докучливый проситель’* (Н., 691); *цыгань ‘тоже, что цыгань, от свойства Цыгань надождать просьбами’* (Н., 691). Гэтая ж характарыстыка цыганоў стала асноўнай для з’яўлення адэтнанімічных дзеясловаў з агульным значэннем ‘прасіць, выпрошваць’: *цыганиць ‘выпрашивать, выманивать’* (Н., 691); *выцыганиваць / выцыганиць ‘выпрашивать с назойливостью и неотвязно’* (Н., 101); *цыгаць ‘просить, выпрашивать’* (Н., 691); *поцыгаць ‘поплакать, прося’* (Н., 744). Этнонім *цыгань/цыганка* таксама сустракаецца ва ўстойлівых параўнаннях *мандзэррышъ, якъ цыгань; ты мандзэрка, слово цыганка*, пры гэтым лексема *мандзэррыць* мае значэнне ‘*выманивать что докучливою просьбою*’, а лексема *мандзэрка* – ‘*попрошайка, безотвязная просительница*’ (Н., 280).

Цікава, што падобным лексемам у слоўніку рускай мовы У.І.Даля прыпісваецца зусім іншае значэнне. Цыганы тут выступаюць не як прыніжаныя

папрашайкі, а як хітрыя гандляры, і падман, які прыпісваецца цыгану, як правіла, звязаны з яго камерцыйнай дзейнасцю – падманваюць цыганы менавіта пры абмене альбо гандлі: *выцыганіваць ‘вым’яняць, добчыць м’яноу, плутовски, выбарышничать’* (Д., I, 798); *цыганство ‘плутовское барышничество’* (Д., I, 1650). У слоўніку І.І.Насовіча толькі ў двух кантэкстах узгадваецца тое, што цыганы падманваюць: *Усякая жидовка ци цыганка – туманицца (туманицкь, -щица ‘обманчикь, -щица’)* (Н., 644); *обшамберився я съ цыганами гетыми; кривого коня всунули мнѣ* (Н., 355).

2.3. Рэлігійны аспект. У асобных кантэкстах, зафіксаваных у слоўніку І.І.Насовіча, цыганы супрацьпастаўляюцца хрысціянам: *а там зборь-дружина: жидаы, хрисяне и цыгане* (Н., 196), аднак аніякіх дэталей, звязаных з рэлігійным жыццём цыганоў, у слоўніку не прадстаўлена.

2.4. Культурна-побытавы аспект. Галоўная рыса традыцыйнай культуры цыганоў, на думку беларусаў, у тым, што цыганы вядуць вандроўнае жыццё, табарам пераязджаюць з месца на месца і не маюць сталага жылля: *Покуль хату выстроймъ, будзёмъ, якъ цыгане, таборомъ жиць въ гумнѣ* (Н., 631); *Цыгане подлѣ села кошуюць* (Н., 250). Магчыма, з вандроўным жыццём звязана і ўяўленне пра важнае значэнне для гэтага народа сяброўскіх сувязей: *Дзелѣ дружбы цыганъ повѣсився. Посл.* (Н., 129).

Асноўны занятак цыганоў – крадзеж коней і іх наступны продаж, што адлюстравана ў кантэкстах: *Што цыганъ, то коневникъ (коневникъ ‘конокрадъ’)* (Н., 244); *обшамберився я съ цыганами гетыми; кривого коня всунули мнѣ* (Н., 355).

3. Стэрэатып паляка

Жыхары Польшчы ў слоўніку І.І.Насовіча абазначаюцца этнонімамі *Ляхъ ‘Полякъ’* (Н., 276) і *Мазуръ ‘Мазовшанинь, Черноруссь’* (Н., 277). Нягледзячы на блізкае суседства прадстаўнікоў беларускага і польскага народаў аднавіць хаця б асобныя аспекты ў стэрэатыпе паляка ў беларускай мове другой паловы XIX ст. паводле матэрыялаў слоўніка І.І.Насовіча даволі складана з-за малой колькасці кантэкстаў з вышэй названымі этнонімамі. Як маркіраванне можна разглядаць уключэнне этноніма *Ляхъ* у склад прымавак: *Мудзерь Ляхъ по шкодѣ. Посл.* (Н., 276); *Почомъ познаць Ляха? – Што на черевѣ бляха. Посл.* (Н., 276), і як варыянт гэтай жа прымаўкі: *По чомъ познаць Ляха? – Што по череву бляха. Посл.* (Н., 697).

Адлюстраваннем стэрэатыпных уяўленняў, магчыма, можа служыць таксама кантамінацыя значэнняў лексем *Мазуръ ‘Мазовшанинь, Черноруссь’* і *мазуръ ‘ходзящій не мывиись, съ замараннымъ лицомъ; отъ природы черный лицомъ’*, вытворнае ад дзеяслова *мазать* (Н., 277). Падобная аманімія прыводзіць да развіцця пэўнай канатацыі ў этноніма і адыгрывае не апошнюю ролю ў працэсе фармавання моўнага і сацыяльнага

этнастэрэатыпа. Цікава, дарэчы, што і І.І.Насовіч не разглядае лексемы *Мазурь* і *мазурь* як амонімы і прыводзіць іх тлумачэнне ў агульным слоўніковым артыкуле.

4. Стэрэатып рускага

У слоўніку І.І.Насовіча лексемы са значэннем ‘рускі, рускі чалавек’ уваходзяць у два словаўтваральныя гнёзды: 1) СГ з каранем *рос-/рус-*: *рускій, руцызна*; 2) СГ з каранем *москв-*: *москва, москвитянинь, московка*.

У лексічнай сістэме беларускай мовы другой паловы XIX ст. перш за ўсё зафіксавана ўяўленне пра прафесійную дзейнасць рускіх. Гэта адлюстравана ў значэннях семантычных дэрыватаў лексемы *москва*: 1) ‘*рускій солдатъ*’ (гл. таксама *москаль, москалёнокъ, москаликъ, москалюга* (Н., 291)); 2) ‘*рускій плотникъ и множ. плотники*’; 3) ‘*рускій, разъѣзжающій по торговымъ и другимъ промысламъ*’ (Н., 291). Відавочна, што носьбіты беларускай мовы другой паловы XIX ст. ў штодзённым жыцці з прадстаўнікамі рускага народа сустракаліся не часта, і для іх рускія – гэта заўсёды прышлыя, не тутэйшыя: салдаты, гандляры, вандроўныя рамеснікі. Таму партрэт рускага чалавека ва ўстойлівых уяўленнях беларусаў таго часу далёка не поўны – сярод рыс, якія характэрныя для рускага чалавека, адзначаецца толькі п’янства ў прымаўцы *Не дури Москвы, ена и так дурная, знач. Не пои Русскаго, онъ и такъ уже пьянь. Посл.* (Н., 291). Цікава адзначыць таксама, што ў ілюстрацыйным матэрыяле да лексемы *москва* ў значэнні ‘гандляр’ ужыты кантэксты: *Москву не обманешъ* і *Москву одуришь* (Н., 291), (апошні пры гэтым выкарыстаны для абазначэння асаблівай хітрасці і спрытнасці), але ў слоўніку не зафіксавана аніводнага кантэксту, у якім была б адлюстравана хаця б патэнцыяльная магчымасць падмануць альбо аблічыць гандляра-яўрэя. Падобнае ўяўленне характэрна і для прадстаўнікоў іншай народнасці, якая жыла побач з рускімі ў межах Расійскай Імперыі – для палякаў. У Віленскім слоўніку, які быў выдадзены прыблізна ў адзін час са слоўнікам І.І.Насовіча, зафіксавана парэмія *Rusina kto oszuka będzie mądry*¹¹ (SW, 1426), г.зн. рускі – вельмі хітры і разумны, яго цяжка падмануць, але магчыма.

Нашмат часцей, чым непасрэдна прадстаўнікоў гэтай нацыянальнасці, адэтнанімічныя дэрываты з каранямі *рос-/рус-* і *москв-* абазначаюць тавар, прывезены з Расіі: *московка ‘топоръ Русскаго издѣлія*’ (Н., 291); *московщина ‘1) тонкій холстъ Русскаго издѣлія; 2) вообще Русскій товаръ*’ (Н.,

¹¹ Słownik języka polskiego <...>; do podręcznego użytku wypracowany przez A.Zdanowicza, M.B.Szuszkę, J.Filipowicza, W.Tomawewicza, F.Czepielińskiego i W.Korotyńskiego, z udziałem B.Trentowskiego. Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda. – Wilno, 1861. – Т. 1–2. – S. 1426.

291); *руцизна* ‘Русское издѣліе’ (Н., 569). Гэта таксама можа ўскосна сведчыць пра тое, што тагачасныя беларусы будавалі свае адносіны з рускімі ў асноўным у эканамічнай сферы.

Для абазначэння рускай мовы і рускай азбукі выкарыстоўвалася лексема *руцизна* ‘русскій говоръ, языкъ’ (Н., 569), якая таксама магла мець значэнне ‘русскія ругательныя срамныя выражэння’: *Руцизною зневаживъ мене передъ людзьми* (Н., 570).

5. Стэрэатып украінца

Для абазначэння прадстаўнікоў украінскага народа ў беларускай мове другой паловы XIX ст. выкарыстоўваўся этнонім *хохлачъ* ‘Малороссіянинъ’ і яго жаночы адпаведнік *хохлачка* ‘Малороссіянка’: *Хохлачи воловъ гонюць; ена, знаѣшь, хохлачка, не по нашему говориць* (Н., 682). Пры гэтым у этноніма *хохлачъ* развілася таксама пераноснае значэнне – ‘*простофіля*’ (Н., 682).

Як беларускі адпаведнік рускаму тапоніму *Малороссія* І.І.Насовіч прыводзіць лексему *Козаччина* (Н., 241). Магчыма, у некаторых кантэкстах лексему *козакъ* трэба таксама ўспрымаць як этнонім: *За чимъ козакъ глады? – Пойдавши да й набокъ* (Н., 298); *Прижили козаки, што ни хлѣба ни табаки* (Н., 500).

6. Стэрэатып немца

Стэрэатып немца ў носьбітаў беларускай мовы другой паловы XIX ст. складаюць устойлівыя ўяўленні пра тыповыя для гэтага народа заняткі, а таксама пра асаблівасці маўлення.

У слоўніку І.І.Насовіча двойчы, у асноўным масіве і ў дадатку, зафіксаваны варыянты лексемы *келбасникъ* (Н., 233) / *ковбасникъ* (Н.(дадат.), 7), якія маюць асноўнае значэнне ‘*колбасникъ, дѣлаюцій колбасы*’ і пераноснае значэнне ‘*насмѣшливое названіе Нѣмцевъ*’.

Гаворка немцаў незразумелая: *Шпакуѣць по Нѣмецку* (*шпаковаць ‘начинать лепетать, говорить, о дѣтяхъ’*) (Н., 716), аднак у слоўніку І.І.Насовіча зафіксаваны спецыяльныя лексемы для абазначэння нямецкай гаворкі, якія характарызуюць яе фанетычныя асаблівасці: *гыркаць ‘говориць на иностранномъ, особенно на Нѣмецкомъ языкѣ’* (Н., 126); *гыркание ‘разговор на иностранномъ и особенно на Нѣмецкомъ языкѣ’* (Н., 126).

7. Стэрэатып французца

У слоўніку І.І.Насовіча ў значэнні ‘француз’ зафіксавана лексема *Пранцузъ*, якая мела для носьбітаў беларускай мовы другой паловы XIX ст. выразную адмоўную канатацыю. Этнонім *Пранцузъ* выкарыстаны ў кан-

тэкстах, звязаных пераважна з падзеямі Айчыннай вайны 1812 года: *Родзися, подь чась, якъ Пранцузь быв у насъ* (Н., 493); *пранцузскій пленникъ* (Н., 493); *въ разоренне много Пранцузовъ заполонили* (Н., 180). У народнай памяці захаваўся образ француза-вайскоўца, які рабуе дамы і цэлыя гарады: *Ци помнишь ты, як Пранцузы рабовали городъ, зрабовали дворъ нашего пана?* (Н., 544).

Ад этноніма *Пранцузь* таксама утворана лексема *пранцы* са значэннем '*французская венерическая болѣзнь*' (Н., 493), а ад яе, у сваю чаргу, лексема з адмоўнай канатацыяй (у слоўніку пазначана як слова лаянкавае) *пранцоватый* '*зараженный французскою болѣзью*': *пранцоватая твоя морда* (Н., 493).

8. Стэрэатып галандца

У этноніма *Швабъ* '*Голландецъ*' у беларускай мове развілася пераноснае значэнне 'злодзей': *Шваба гетаго не ўгльѣдзишь, якъ сашвабиць што* (Н., 708). Менавіта пераноснае значэнне стала асновай для ўтварэння дзя-словаў з каранем *шваб-*: *швабиць* '*воровски таскать, хватать*'; *подшвабиць, сошвабиць* (Н., 708).

Адзначаючы тыя ці іншыя рысы характару альбо асаблівасці знешнасці прадстаўнікоў іншых этнасаў, носьбіт мовы часта супрацьпастаўляе іх тым, якія ён прыпісвае членам сваёй уласнай этнічнай групы. Пры гэтым тыя якасці, якія ў прадстаўнікоў іншых народаў пазначаны знакам "–", сігналізуюць пра тое, што, хутчэй за ўсё, уласнаму этнасу прыпісваюцца якасці супрацьлеглыя, г. зн. станоўчыя. Напрыклад, адзначаючы схільнасць да падману ў іншых, носьбіт мовы падкрэслівае чэснасць прадстаўнікоў уласнай нацыі і г.д. У беларускай мове другой паловы XIX ст. практычна не было зафіксавана кампанентаў ЭАС беларуса, што абумоўлена, перад усім, экстралінгвістычнымі фактарамі. Аднак, вывад пра тое, якія рысы ў зборным аўтапартрэце беларуса таго часу былі важныя для яго самога, можна зрабіць, прааналізаваўшы яго ўяўленні пра членаў іншых этнасаў.